



<http://doi.org/10.22133/tlj.2025.466405.1189>

The impact of bird watching in the development of rural tourism (Case Study: Villages Around the Heshilan Lagoon)

Payam Manochehri¹, Aeizh Azmi^{2*}

¹ MA. in Geography and Rural Planning, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

² Associate Prof. of Geography and Rural Planning, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

Article Info

Abstract

Original Article

Received:

05-07-2024

Accepted:

04-11-2024

Keywords:

Heshilan Wetland
Bird Watching
Ecotourism
Rural Tourism

Having a large number of bird species in all seasons of the year and in most regions, Iran has many capabilities to implement bird watching programs. Villages, as places that are far from the hustle and bustle of the city and close to the pristine nature, have the ability to accommodate and welcome tourists, can benefit from this enjoyable and growing branch of ecotourism. Therefore, the main goal of this research is the effect of migratory bird attraction areas on the development of rural tourism (case study: villages around Heshilan Wetland). It is a quantitative, applied, descriptive, analytical research method that uses a questionnaire tool to collect information. The software used is spss. The reliability of the research was confirmed by Cronbach's alpha (economic, 0.88, social and cultural, 0.84, physical, 0.83, tourism, 0.77) and validity was confirmed by experts in geography, environment and social sciences. The sample size of 256 households was 100 households. The sampling method was systematic random sampling. The findings show that bird watching and incoming tourists have had a positive effect on the economy, society and culture. Also, from an environmental point of view, with the government paying more attention to migratory birds, good environmental opportunities have been created, but pollution, waste, and a lot of garbage were collected in the place. Unfortunately, investment in tourism in the region is limited and the infrastructure is inadequate, which needs attention. The findings from Kruskal Wallis show that there is no significant difference between villages in terms of the impact of bird watching on tourism. Also, Spearman's correlation findings show that there is a significant relationship between bird watching and economic, social and cultural, physical and environmental components. Finally, the regression findings show that the effect on the village environment is the most important strength of bird watching. It is also in the second rank of job creation. In the third place, the reduction of migration has been introduced as the most important effect of bird watching.

***Corresponding author**

e-mail: a.azmi@razi.ac.ir

How to Cite:

Manochehri, P., & Azmi, A. (2025). The Impact of Bird Watching in the Development of Rural Tourism (Case Study: Villages Around the Heshilan Lagoon), *Tourism and Leisure Time Journal*, 10(20), 19-40.

Published by University of Science and Culture <https://www.usc.ac.ir>
Online ISSN: 2783-3828

1. Introduction

Heshilan Wetland has an important role in increasing the biodiversity of the region and has created a suitable habitat for attracting various species of mammals, reptiles, amphibians, fish and especially birds. Heshilan Wetland creates a nutritional habitat and a suitable resting place for various types of winter, transient, summer and native birds. On the other hand, the appropriate depth of water, the feeding of plants by aquatic birds and the diversity of aquatic plants provide a suitable substrate for the habitat of aquatic birds in the wetland (Baghrabadi, 1400: 19). The set of these factors shows that this wetland is suitable for the development of rural tourism based on bird watching. Therefore, the main goal of this research is to investigate the impact of migratory bird attraction sites on the development of rural tourism in the villages around Heshilan Wetland.

2. Literature Review

Ecotourism or nature tourism is one of the branches of tourism that is based on natural attractions. Identifying areas prone to nature tourism and planning for these areas, in order to attract those interested and create infrastructure facilities for them, is one of the solutions for the development of the ecotourism industry. Since the previous research related to ecotourism is very extensive, in this part it is enough to mention only the cases related to bird watching. In 2010, Rhonda J. Green and Daryl N. Jones studied the characteristics of birdwatching tourists. According to the results of their research, the majority of bird watchers are middle-aged people and they hate hunting. In addition to birds, these people are also interested in other wildlife and have the ability to recognize more birds, and most of them are concerned about environmental issues.

Wildlife watching tourism is one of the important forms of nature tourism and ecotourism. The wide variety of animals and their habitats has made this type of travel very diverse. Meanwhile, bird watching or "bird watching" is considered one of the most important types of wildlife watching tourism. A research conducted by the American Wildlife, Hunting and Fishing Recreation Association in this country shows that birds - Viewing is a people-friendly and popular form of outdoor recreation and it is growing at a high speed, the reason for attracting a lot of attention is the negative environmental consequences, in this regard, there are also forms of tourism under the title of green, responsible, low-harm tourism (based on special environmental considerations) (And finally, ecotourism was brought up

Ecotourism is one of the forms and actually the important concepts of alternative tourism. Buckley, one of the theorists, emphasizes that ecotourism should be based on the environment and natural products; be accompanied by environmental education or interpretations; contribute to conservation; Along with benefits for the local community, in many parts of the world, ecotourism has contributed to the dual goals of economic development (along with reducing poverty) and protecting natural resources. Watching birds in their natural habitat is known as birdwatching tourism. According to a comprehensive definition, birdwatching is the recreational activity of observing birds with the naked eye or with the help of optical equipment, which has protective, educational and moral aspects.

3. Methodology

The research methodology is descriptive-analytical.

In terms of the general approach: the current research was of a quantitative type.

In terms of the purpose: the present research is applied and results-oriented, because the purpose of the research is to reach the principles and rules that are applied in real and practical situations and help to improve the implementation methods.

Heshilan Wetland is located in the northwest of Kermanshah on the Kermanshah-Ravansar road. This wetland is located at a distance of 36 kilometers northwest of Kermanshah city at 34 degrees and 35 minutes north and 45 degrees and 53 minutes east longitude.

According to the existing research, there are 6 villages with a population of 936 people and 261 households living around the Heshilan lagoon.

4. Results

Research findings show that tourism can have positive economic effects. Considering that bird watching is the most important attraction of tourism in the region, it can be said that bird watching has created employment, income, and job opportunities for rural women. Also, the findings of this research show that the social and cultural effects of bird watching are extensive. Reduction of poverty and reduction of the migration process, along with the creation of cultural interactions between local communities and tourists and recognition of non-local people and their culture, are among the concrete effects of bird watching. Also, in the physical dimension, paying attention to the reconstruction of roads and buildings and investing in the improvement of the village is one of the physical effects of bird watching development. In the environmental aspect, noise pollution and waste are among the negative results, but besides that, it is important to pay attention to animals and biodiversity, the surrounding environment, and the government's environmental investment. Finally, in the aspect of tourism, the growth of employment opportunities in tourism and the development of visitors and the presence of investors are among the results of the research. The results of the Kruskal-Wallis test show that there is no significant difference between the villages in terms of the effects of tourism and birdwatching components. Also, the results of Spearman's correlation and regression show that the effect on the village environment is the most important strength of bird watching. It is also in the second rank of job creation. In the third order, the reduction of migration has been introduced as the most important impact of bird watching.

5. Conclusion

There are various types of tourism that any society can attract tourists according to the existing conditions and characteristics. Today, thanks to the virtual space and the media, there are few people who are not interested in tourism and the concept is unfamiliar to them; In all advanced societies where tourism has become a job and profession, continuous education to residents is inevitable. Certainly, the tourism industry requires planning and facilitation by the officials and by holding classes and courses they can help the local communities in this important matter and also the wetland even in terms of basic facilities such as proper access, security, Water and electricity remain at zero.

Undoubtedly, tourism without accommodation and serving local food will be meaningless. The first step in the tourism industry is to establish a residence. Recently, eco-tourism residences have opened up in many rural communities.

In many villages there are special species that cannot be found in other places. For example, in one of the villages studied in this research, a large number of storks have built nests on electric poles, which can be interesting for tourists.

Heshilan Wetland is one of the rare and unique wetlands in the world, which unfortunately has not yet been registered in the world and has a semi-functional bird-watching building, from which no bird-watcher has yet visited with a camera. A lagoon that even many local people have only heard of.



گردشگری و اوقات فراغت

<http://doi.org/10.22133/tlj.2025.466405.1189>

تأثیر پرنده‌نگری در توسعه گردشگری روستایی (مطالعه موردی: روستاهای پیرامون تالاب هشیلان)

پیام منوچهری^۱، آئیژ عزمی^{۲*} 

^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.
^۲ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴	
واژگان کلیدی: تالاب هشیلان پرنده‌نگری اکوتوریسم گردشگری روستایی	ایران با داشتن تعداد زیادی گونه پرنده در تمام فصول سال و در بیشتر مناطق، قابلیت‌های بسیاری برای اجرای برنامه‌های پرنده‌نگری دارد. روستاها به‌عنوان مکان‌هایی که در عین دوری از غوغای شهر و نزدیکی به طبیعت بکر، روستاهایی که قابلیت اسکان و پذیرایی از گردشگران را دارند، می‌توانند از این شاخه لذت‌بخش و روبه‌رشد اکوتوریسم بهره‌مناسبی ببرند؛ بنابراین هدف اصلی این تحقیق، تأثیر مناطق جذب پرنده‌گان مهاجر در توسعه گردشگری روستایی (مطالعه موردی: روستاهای پیرامون تالاب هشیلان) است. روش تحقیق کمی، کاربردی، توصیفی - تحلیلی است که از ابزار پرسش‌نامه برای جمع‌آوری اطلاعات بهره‌برده می‌شود. نرم‌افزار استفاده شده SPSS است. پایایی تحقیق توسط آلفای کرونباخ تأیید شد (اقتصادی، ۰/۸۸، اجتماعی و فرهنگی، ۰/۸۴، کالبدی، ۰/۸۳، گردشگری، ۰/۷۷). روایی نیز توسط متخصصان جغرافیا، محیط‌زیست و علوم اجتماعی تأیید شد. حجم نمونه از ۲۵۶ خانوار، ۱۰۰ خانوار انتخاب شدند. روش نمونه‌گیری از نوع نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که پرنده‌نگری و گردشگران ورودی ناشی از آن، اثر مثبتی بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی داشته است. همچنین از نظر زیست‌محیطی ضمن توجه بیشتر دولت به پرنده‌گان مهاجر فرصت‌های زیست‌محیطی خوبی ایجاد شده است؛ اما آلودگی و پسماند و زباله‌های فراوانی در محل جمع شدند. متأسفانه سرمایه‌گذاری در گردشگری منطقه محدود و زیرساخت‌ها نامناسب است که نیاز به توجه دارد. یافته‌های ناشی از کروسکال والیس نشان می‌دهد که تفاوت معناداری بین روستاها از نظر تأثیرگذاری پرنده‌نگری در گردشگری دیده نشده است. همچنین یافته‌های هم‌بستگی اسپیرمن نشان می‌دهد که رابطه معناداری بین پرنده‌نگری و مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، کالبدی و زیست‌محیطی وجود دارد. در نهایت یافته‌های رگرسیون نشان می‌دهد که اثر بر محیط‌زیست روستا مهم‌ترین نقطه قوت پرنده‌نگری است. همچنین در رتبه دوم اشتغال‌زایی قرار دارد. در مرتبه سوم کاهش مهاجرت به‌منزله مهم‌ترین تأثیر پرنده‌نگری معرفی شده‌اند.
*نویسنده مسئول رایانامه: a.azmi@razi.ac.ir	
نحوه استناددهی: منوچهری، پیام، و عزمی، آئیژ (۱۴۰۴). تأثیر پرنده‌نگری در توسعه گردشگری روستایی (مطالعه موردی روستاهای پیرامون تالاب هشیلان)، گردشگری و اوقات فراغت، ۱۰(۲۰)، ۱۹-۴۰.	
ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ https://www.usc.ac.ir شاپای الکترونیکی: ۳۸۲۸-۲۷۸۳	

مقدمه

میهن عزیزمان ایران با داشتن حدود ۵۵۰ گونه پرند (نزدیک به کل پرندگان اروپا) در تمام فصول سال و در بیشتر مناطق، قابلیت‌های بسیاری برای اجرای برنامه‌های پرندنگری دارد. از آنجا که بیشتر گونه‌های پرندگان در مناطق دور از هیاهو و آلودگی شهرهای بزرگ زندگی می‌کنند، جست‌وجو و دیدن آن‌ها در مناطق طبیعی همچون تالاب، بیابان، جنگل و کوهستان با موفقیت بیشتری همراه خواهد بود. می‌توان از این پتانسیل برای توسعه پایدار روستایی استفاده کرد. نتیجه این تعامل علاوه بر رونق تورهای پرندنگری، کمک به توسعه پایدار روستایی خواهد بود.

هنگامی که جوامع محلی به ارزش حضور پرندگان مختلف در روستاها یا اطراف آن‌ها پی ببرند، لذت کاذب شکار، اسارت گونه‌ها یا بی‌تفاوتی به عوامل تهدیدزا، جای خود را به تلاش برای حفظ آن‌ها در طبیعت خواهد داد و با آموزش این نکته، که حفظ جانوران بدون سلامت زیستگاه امکان‌پذیر نیست، از تخریب زیستگاه‌ها (نظیر قطع بی‌رویه درختان، چرای بیش از حد دام و غیره) جلوگیری به عمل خواهد آمد.

در این زمینه از نقش اقامتگاه‌های بوم‌گردی نباید غافل شد که با شناسایی سایت‌های مناسب حضور پرندگان در اطراف خود و پیشنهاد تورهای پرندنگری به مهمانان، نقش مهمی در این خصوص ایفا می‌کنند. حتی در سال‌های اخیر، اقامتگاه‌هایی با بهره‌گیری از نام پرندگان شاخص مناطق ثبت شده‌اند و بعضاً از عناصری نظیر لانه فعال پرندگان، عکس گونه‌های موجود یا مجسمه‌های پرندگان در محیط خود استفاده کرده‌اند که موجب کنجکاوی مهمانان و علاقه‌مندی آن‌ها به این مقوله و جذب گردشگران بیشتر می‌شود. با امید به این‌که با درک صحیح از این مواهب الهی بتوان به بهترین نحو برای توسعه پایدار روستایی بهره جست و این میراث را بهتر از گذشته به آیندگان سپرد (انجمن حفاظت پرندگان، ۱۴۰۱). تخمین زده می‌شود که سالانه سه میلیون سفر بین‌المللی با هدف اصلی پرندنگری انجام می‌شود و انجمن ماهی و حیات وحش ایالات متحده گزارش می‌دهد که ۴۰ درصد از پرندگان مایل به فرصت‌های جدید پرندنگری هستند (Curtin, 2013, p. 81).

از دهه ۱۹۹۰ شمار افرادی که زمان فراغت خود را در جست‌وجوی گونه‌های جدید پرندگان سپری می‌کنند فزونی یافت. این مسئله بازار ویژه‌ای را در گردشگری شکل بخشیده است. گونه‌ها یا مقصدهای بسیاری از این حیث مورد توجه علاقه‌مندان قرار گرفته است. این فعالیت در نواحی کمتر توسعه‌یافته، فرصت‌هایی برای توسعه فراهم می‌کند. این موضوع حتی می‌تواند با آموزش جامعه محلی به‌عنوان راهنما از طریق سازمان‌های بین‌المللی حفاظت از پرندگان همراه شود که در این صورت، توسعه پایدار و حفاظت در آن مناطق ارتقا می‌یابد. پیامدهای منفی این نوع گردشگری شامل تأثیرات مستقیم در خود پرندگان یا در مقیاس وسیع‌تر بر زیست‌بوم آن‌ها به‌منزله مقصد گردشگری باشد. با وجود این، پرندنگری ظرفیت مطلوبی برای توسعه گردشگری در مناطق حفاظت شده در برخی از نقاط جهان ایجاد کرده است؛ چنانچه تحقیقات حاکی از آن است که این نوع فعالیت از پایداری‌ترین انواع فعالیت‌های گردشگری به شمار می‌رود (Stiven & Jones, 2016, p. 1).

گردشگری تماشای حیات وحش یکی از اشکال مهم طبیعت‌گردی و اکوتوریسم به شمار می‌رود. تنوع گسترده نوع جانوران و زیست‌بوم آن‌ها این نوع سفرها را نیز از تنوع بسیاری برخوردار کرده است. در این میان، تماشای پرندگان یا پرندنگری یکی از گونه‌های مهم گردشگری تماشای حیات وحش قلمداد می‌شود (Wong, 2009, p. 2). نتایج تحقیقات پیشین حاکی از آن است که پرندگان بزرگ‌ترین گروه گردشگران تماشای حیات وحش در جهان هستند (Vas, 2012, p. 3). این نوع از گردشگری یکی از شاخه‌های مهم اکوتوریسم محسوب می‌شود (Wearing & Neil, 2009, p. 4).

چهارچوب نظری اکوتوریسم تا حد زیادی موقعیت بوم‌محوری را نه فقط از لحاظ لغوی، بلکه از لحاظ دیدگاه‌ها و اصول هم منعکس می‌کند و مبانی فلسفی اکوتوریسم نیز بر طبیعت و جوامع محلی و گونه‌های جانوری تأکید دارد (Wearing & McDonald, 2002, p. 5). پرندنگری و توسعه گردشگری مبتنی بر پرندگان حفاظت را ترویج می‌دهد، اثر منفی کمتری بر محیط‌زیست دارد و مشارکت اجتماعی و اقتصادی فعال جوامع محلی را برای سودمندی ممکن می‌سازد (Bjork, 2000, p. 6) درواقع باید گفت چهار رکن کاهش تأثیرات نامطلوب

زیست محیطی، احترام به فرهنگ و آداب و رسوم مردم بومی، تأمین منافع مردم محلی و جلب رضایت گردشگران در پرندنگری به عنوان اجزای مهم توسعه اکوتوریسم مطرح است (Cabanban & Annadel, 2007, p. 7)

یکی از سایت های مهم جذب گردشگر و پرندگان مهاجر تالاب ها هستند. تالاب به منزله اکوسیستم منحصربه فرد و برخورداری از تنوع زیستی غنی، دارای کارکردها و ارزش های محیطی، اقتصادی و اجتماعی بسیاری است (Song & Quan, 2007, p. 8). تالاب ها نه تنها بسیاری از نیازهای اولیه جوامع انسانی پیرامونی خود از جمله تأمین آب، کشاورزی، پالایش محیط، کنترل فرسایش و کاهش خطر سیلاب را پاسخ گوشت، بلکه حمایت کننده بسیاری از نیازهای ثانویه بشر از جمله زیبایی شناسی، آرامش و پرورش جسم و روح نیز هست (Euliss et al, 2006, p. 9) به طوری که در حال حاضر مقصد بسیاری از نیازمندان به محیط آرام و فرح بخش، عکاسان، نقاشان، محققان تاریخ طبیعی، دوست داران پرندگان، اکولوژیست ها و ... شده است؛ بنابراین مطالعه و بررسی سایت های اقامت پرندگان در تالاب ها و تأثیرشان در گردشگری از امنیت زیادی برخوردار است.

ایران، میهن عزیزمان، با داشتن ۱۰۱ ناحیه ویژه برای انواع پرندگان بومی، زمستان گذران و جوجه آور که بیش از صد گونه در آن زیست می کنند، رتبه اول را در منطقه خاورمیانه به خود اختصاص داده و بدین لحاظ مکانی کلیدی و مهم در منطقه مذکور تلقی می شود.

اکوتوریسم یا طبیعت گردی یکی از شاخه های گردشگری است که مبتنی بر جاذبه های طبیعی است. شناسایی مناطق مستعد طبیعت گردی و برنامه ریزی برای این مناطق، به منظور جذب علاقه مندان و ایجاد امکانات زیربنایی برای آن ها از جمله راهکارهای توسعه صنعت اکوتوریسم است. با تعریف کنوانسیون تنوع زیستی، اکوتوریسم نوعی توریسم متکی بر حفاظت و مراقبت از تنوع زیستی اکوسیستم های موجود در عرصه ها و با لحاظ نیازهای توسعه ای آن ها تلقی شده که پیامدشان مشارکت جوامع محلی و ایجاد درآمد قابل اتکا برای این جوامع است. اکوتوریسم برای مناطق حفاظت شده به منظور درآمدزایی و ارائه مزایا برای افراد محلی ضروری است.

پرندنگری یکی از زیرشاخه های اکوتوریسم به شمار می رود که در دهه های اخیر، رشد چشمگیری در جهان داشته و مخاطبان زیادی را به خود جلب کرده است. امروزه اکوتوریسم، با داشتن ۸ شاخه اصلی و بیش از ۸۰۰ شاخه فرعی، در میان شاخه های مختلف گردشگری از اهمیت و جایگاه ویژه ای برخوردار است. توسعه پرندنگری به حفاظت از مناطق طبیعی، حفاظت از تنوع زیستی و به حداقل رساندن تأثیرات منفی محیطی می شود. اصول اکوتوریسم راهبردی است برای کنترل مناطق حفاظت شده، با هدف چندجانبه حفاظت از آن و احترام به جوامع محلی، که سعی می کند مؤلفه های فرهنگی جوامع میزبان را ارتقا دهد؛ در حالی که امروزه تحت عنوان اکوتوریسم خسارت های جبران ناپذیری بر منابع طبیعی وارد می شود (اکبری، ۱۳۸۹، ص ۱۲).

تالاب هشیلان نقش مهمی در افزایش تنوع زیستی منطقه دارد و سبب ایجاد بستر زیستی بسیار مناسبی برای جلب گونه های متنوع از پستانداران، خزندگان، دوزیستان، ماهی ها و به ویژه پرندگان شده است. تالاب هشیلان زیستگاه تغذیه ای و استراحتگاه مناسب برای انواع پرندگان زمستان گذران، عبوری، تابستان گذران و بومی فراهم می کند. همچنین مناسب بودن عمق آب، تغذیه پرندگان آبی از گیاهان و تنوع گیاهان آبی بستر مناسبی را برای زیست پرندگان آبی در تالاب فراهم می کند (باقرآبادی، ۱۴۰۰، ص ۱۹).

مجموعه این عوامل نشان می دهد این تالاب برای توسعه گردشگری روستایی مبتنی بر پرندنگری مناسب است؛ بنابراین هدف اصلی این تحقیق، بررسی تأثیر سایت های جذب پرندگان مهاجر در توسعه گردشگری روستایی در روستاهای پیرامون تالاب هشیلان است.

مبانی نظری و مرور پیشینه

اکوتوریسم یا طبیعت گردی یکی از شاخه های گردشگری مبتنی بر جاذبه های طبیعی است. شناسایی مناطق مستعد طبیعت گردی و برنامه ریزی برای این مناطق، به منظور جذب علاقه مندان و ایجاد امکانات زیربنایی برای آن ها از جمله راهکارهای توسعه صنعت اکوتوریسم است. از آنجایی که تحقیقات پیشین در ارتباط با اکوتوریسم بسیار گسترده است، در این قسمت فقط به ذکر موارد مرتبط با پرندنگری بسنده می شود.

روندا جی گرین و داریل ان جونز (2010) در پژوهشی، به بررسی ویژگی های گردشگران پرندنگر پرداختند. طبق نتایج پژوهش آنها، اکثریت پرندنگران افرادی میان سال هستند که از شکار نیز متنفرند. این افراد علاوه بر پرندگان به سایر حیات وحش نیز علاقه مند بوده و توانایی تشخیص بیشتر پرندگان را دارند و بیشتر آنها نگران مسائل زیست محیطی هستند (Green & Jones, 2010).

گردشگری تماشای حیات وحش یکی از اشکال مهم طبیعت گردی و اکوتوریسم به شمار می رود. نوع گسترده جانوران و زیست بوم آنها این نوع سفرها را نیز از تنوع بسیاری برخوردار کرده است. در این میان، تماشای پرندگان یا «پرندنگری» یکی از گونه های مهم گردشگری تماشای حیات وحش قلمداد می شود (Wong Hon Chung, 2009). تحقیقی که انجمن تفریح مرتبط با حیات وحش، شکار و ماهیگیری آمریکا در این کشور انجام داده، نشان می دهد که پرندنگری شکل مردم پسند و پرطرفدار تفریحات فضای باز است و با سرعت زیادی در حال رشد است (Simango, 2011).

دلیل جلب توجه فراوان، پیامدهای منفی زیست محیطی است. در این باره اشکالی از گردشگری نیز تحت عنوان گردشگری سبز، مسئول، کم ضرر (مبتنی بر توجهات خاص زیست محیطی) و در نهایت اکوتوریسم مطرح شدند (تولایی، ۱۳۸۶). اکوتوریسم به عنوان یکی از اشکال و درواقع مفاهیم مهم گردشگری جایگزین است. این نوع گردشگری باید با آموزش یا تفسیرهای زیست محیطی همراه بوده، در حفاظت محیط زیست سهیم باشد و منافعی برای جامعه ی محلی به همراه داشته باشد (Ballantyne & Packer, 2013). در بسیاری از مناطق جهان، اکوتوریسم در اهداف دوگانه توسعه اقتصادی (همراه با کاهش فقر) و حفاظت از منابع طبیعی سهیم شده است (Das & Chatterjee, 2015). تماشای پرندگان در زیست بوم طبیعی آنها با عنوان گردشگری پرندنگری شناخته می شود. طبق تعریفی جامع، پرندنگری فعالیت تفریحی مشاهده پرندگان، چه با چشم غیر مسلح و چه با کمک تجهیزات بصری، است که جنبه های حفاظتی، آموزشی و اخلاقی دارد (Vas, 2012). حاجری و عباسیان (۱۴۰۲) در مقاله ای تحت عنوان «تهیه تقویم پرندنگری برای راهنمایان اکوتوریسم براساس شاخص اقلیمی SET؛ مطالعه موردی خرم آباد»، بیان می کنند که پرندنگری به عنوان یکی از زیر مجموعه های طبیعت گردی راهکاری برای اصلاح گردشگری انبوه معرفی می شود که هم به بهره گیری اقتصادی مردم محلی از بوم سازگان یک منطقه می انجامد و هم آنها را به حافظان این بوم سازگان های ارزشمند تبدیل می کند. بختیاری (۱۴۰۱) در مقاله ای تحت عنوان «پرندنگری گردشگری در نوار ساحلی دریای خزر با تأکید بر پارک ملی بوجاق»، بیان کرده است که بر پایه نتیجه مقایسه زوجی، در معیار فرصت ها بالاترین رتبه مربوط به وجود مسیرهای پرندنگری به صورت طبیعی بوده است که نشان دهنده مهم ترین فرصت است. در معیارهای نقاط قوت، بالاترین رتبه مربوط به وجود جاذبه های گردشگری خاص است. بین معیارهای نقاط ضعف، بالاترین رتبه مربوط به دسترسی دشوار به مناطق ملی و بین المللی منطقه است و در بین زیر معیارهای تهدید، بالاترین تهدید مربوط به ممانعت جامعه محلی از حضور گردشگران است.

بهزادپور و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله ای با عنوان «بررسی عناصر مرکز پرندنگری در تالاب انزلی با رویکرد حفظ محیط زیست» بیان کرده است که طراحی مکان هایی در راستای بهره برداری درست و آموزش افراد و فراهم کردن فضاهای امن و مراقبت شده، می توان به احیای این زیست بوم ها کمک شایانی کرد. همچنین این امر موجب افزایش سرمایه در حال گردش در محل های بومی خواهد شد که خود موجب کمتر شدن شکار و کوتاه کردن دست افراد سودجو خواهد بود. باقرآبادی (۱۴۰۰) در مقاله ای تحت عنوان «تنوع پرندگان آبی و کنارآبی در تالاب هشیلان» اشاره می کند که در این تالاب، گونه هایی شناسایی شدند. از میان گونه های شناسایی شده، تعداد ۱۰ گونه پرند آبی و ۲۶ گونه پرند کنارآبی بودند. همچنین مشاهده گونه های کمیاب و در معرض خطر انقراض جهان از جمله اردک سرخنایی (*Aythya ferina*) و سلیم کوهی (*Charadrius morinellus*) اهمیت زیستی این تالاب را نشان می دهد و می تواند به منزله یکی از زیستگاه های مسیر مهاجرتی سیبری - آفریقا نقش مهمی را ایفا کند. وثوقی و بهرامیان (۱۳۹۶) در مقاله ای با عنوان «ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه تقاضای گردشگری پرندنگری؛ مورد مطالعه: تالاب میانکاله، استان مازندران» بیان کرده اند که هدف اصلی این پژوهش، با تأکید بر اهمیت توسعه پرندنگری به عنوان یکی از

شیوه‌های حفاظت از زیستگاه‌های پرندگان در اکوسیستم‌های تالابی، بررسی عوامل مؤثر در جذب گردشگران پرندنگر و تحلیل تقاضا برای این نوع گردشگری در تالاب میانکاله است که یکی از مهم‌ترین زیستگاه‌های تالابی کشور به شمار می‌رود.

چراغی و ساطعی (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان «پرندنگری در ایران»، از ضعف مطالعات پرندنگری و محدود بودن برنامه‌های توسعه گردشگری مبتنی بر پرندنگری با وجود تنوع زیستگاهی و حضور دوسوم پرندگان خاورمیانه خبر داده است و ضرورت طراحی سایت‌های پرندنگری و زیرساخت‌ها و تبلیغات و آموزش‌های لازم درباره پرندنگری را برای توسعه پرندنگری ضروری دانسته است.

گیلیند^۱ (2024) در مقاله‌ای با عنوان «اعلام یک گونه جدید با دامنه کوچک، گردشگری حیات وحش را افزایش می‌دهد»، اشاره کرده است که در جامعه محلی، نیاز به مدیرانی احساس می‌شود که بتوانند با استفاده از منافع پرندنگری، به ویژه گونه‌های خاص، به توسعه گردشگری کمک کنند. اوزکان^۲ (2023) در مقاله‌ای تحت عنوان «ارزیابی گردشگری مبتنی بر پرندنگری از چشم‌اندازهای مختلف» نتیجه‌گیری کرده است که پرندنگری شرایط گسترش آگاهی‌های زیست‌محیطی را فراهم می‌کند. همچنین حساسیت‌های زیست‌محیطی را افزایش داده و به گسترش این نوع از گردشگری در ترکیه منجر می‌شود. کوهر^۳ (2022) در مقاله‌ای با عنوان «پروژه گسترده پرندگان مهاجر» اشاره می‌کند که کشورها برای توسعه گردشگری مبتنی بر پرندنگری زیرساخت‌های گسترده‌ای باید فراهم کنند. طراحی سایت‌های جذب گردشگر پرندنگر امکان جذب گردشگران علاقه‌مند را فراهم می‌کند و زمینه‌ساز توسعه این گردشگری خواهد بود.

جاست^۴ (2022) در مقاله‌ای با عنوان «پرندنگری و محوطه‌سازی بر روی چاله‌های شنی و ایجاد محیطی برای جذب پرندگان مهاجر» نشان می‌دهد که پرندگان مهاجر فرصتی برای ایجاد محیطی مناسب و طبیعی برای زیست انسان و موجود زنده فراهم می‌کند و سبب می‌شود پایداری زیست‌محیطی در طبیعت به‌نحو مناسبی شکل بگیرد.

شارما و کری^۵ (2022) در مقاله‌ای با عنوان «ارزش‌های اجتماعی حفاظت از پرندگان در جنگل‌های خصوصی پنسیلوانیا» به این نتیجه رسیده‌اند که سرمایه‌گذاری در آموزش عمومی و حفاظت از پرندگان و توسعه پرندنگری با هدف کسب درآمد برای بخش خصوصی در زمین‌های خصوصی پنسیلوانیا راهبردی مشروع برای کاهش از دست دادن تنوع زیستی و افزایش رفاه اجتماعی است. گاریسون^۶ (2005) در پژوهشی با عنوان «پرندنگری و توسعه بازاریابی مبتنی بر حیات وحش در نوادا» به بررسی نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدات گردشگری پرندنگری پرداختند و اشاره کردند که طیف وسیعی از عوامل مثبت اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی مثبت و منفی با توسعه پرندنگری در نواحی روستایی ایجاد می‌شود. رابون^۷ (2011) در پایان‌نامه خود با عنوان «پرندنگری و حفاظت از حیات وحش در نوادا» به بررسی نقش گردشگران پرندنگر پرداخته است. نتایج پژوهش وی حاکی از آن است که پرندگان به ابعاد روانی، اجتماعی، زیستی، اقتصادی و مادی فعالیت‌های پرندنگری کمک می‌کنند. نتایج پژوهش سیمانگو^۸ (2011) با عنوان «پیکربندی زیرساخت‌ها برای توسعه گردشگری در آفریقای جنوبی با تأکید بر پرندنگری» حاکی از آن است که رشد گردشگری پرندنگری در آفریقای جنوبی، به میزان زیادی توسط نهاد بردالیف آفریقای جنوبی صورت گرفته است. این تحقیق نشان می‌دهد که نهادهای غیردولتی نقش تعیین‌کننده داشته که باید در پروژه‌ها توسعه گردشگری و پرندنگری مورد توجه قرار گیرد.

ماتسوشیما^۹ (2007) در مطالعه‌ای تحت عنوان «تأثیر فعالیت‌های آموزشی - تفسیری بر آگاهی از مسائل محیطی در سواحل ایشیکاری در ژاپن» به این نتیجه رسید که گردشگرانی که از فعالیت‌های آموزشی راهنمای تور و خدمات تفسیری بهره‌مند بودند از مشکلات و مسائل

1. Gilliland
2. Ozkan
3. Coher
4. Just
5. Sharma & Kreye
6. Garrison
7. Rabun
8. Simango
9. Matsushima

محیطی، که در نتیجه رفتار نادرست گردشگران ایجاد می‌شد، آگاه‌تر بودند. در تحقیق حاضر، با توجه به پیشینه تحقیق، متغیرهای زیر استخراج شدند (جدول ۱).

جدول ۱: متغیرهای تحقیق (حاجری و عباسیان، ۱۴۰۲؛ بختیاری، ۱۴۰۱؛ بهزادپور و همکاران، ۱۴۰۱؛ باقرآبادی، ۱۴۰۰؛ وثوقی و بهرامیان، ۱۳۹۶؛ چراغی و ساطعی، ۱۳۸۹؛ Ozkan, 2023; Coher, 2022; Just, 2022; Sharma & Carey, 2022; Rabun, 2011; Simango, 2011 Matsushima, 2007)

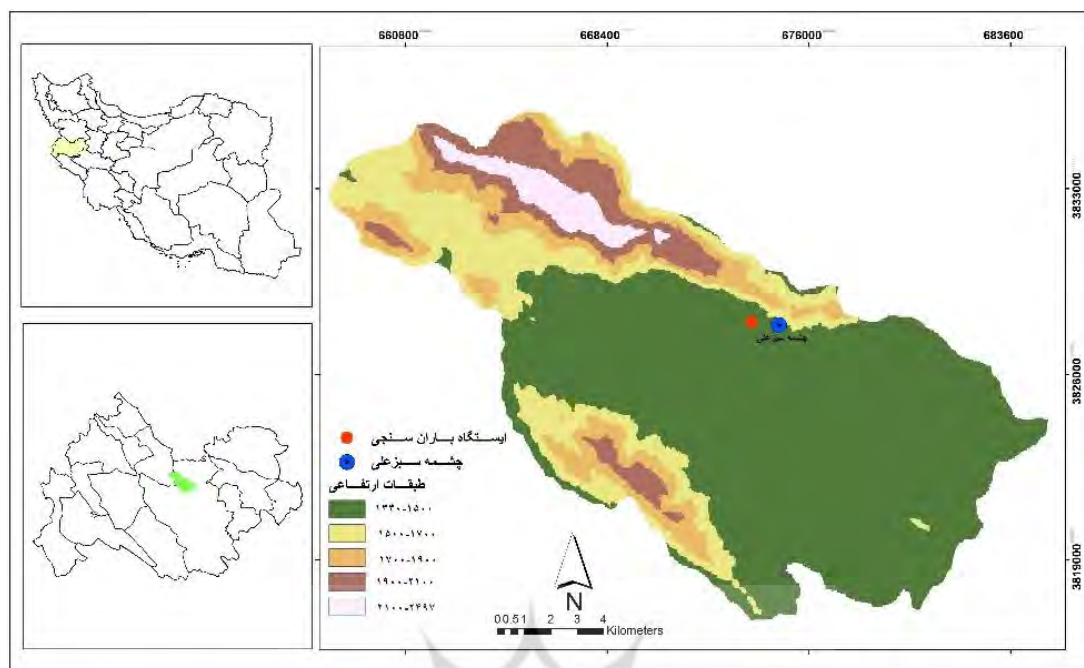
متغیر	مؤلفه
افزایش مهاجرت معکوس، افزایش حفاظت از حیات وحش، چگونگی برخورد با گردشگر، حفظ فرهنگ و میراث محلی، افزایش فرصت ملاقات با افراد جدید، کاهش رفتارهای بزهکارانه، تشویق به مشارکت جوامع محلی، افزایش شورا و اشتیاق در بین اهالی، افزایش فرهنگ گردشگری، کاهش پرخاشگری بین اهالی، اشتیاق به یادگیری صنایع دستی، افزایش امنیت منطقه، بهبود اعتماد بین روستاییان، افزایش عزت نفس، افزایش سروصدا و شلوغی.	فرهنگی-اجتماعی
افزایش درآمد، افزایش فرصت شغلی، افزایش عرضه نیروی کار، بهبود وضعیت اقتصادی، افزایش شغل‌های واسطه‌گری، عرضه محصولات بومی، ایجاد بازار، افزایش سرمایه‌گذاری خصوصی، افزایش سرمایه‌گذاری دولتی، افزایش رفاه مردم، افزایش درآمد از محل‌های اقامت گردشگران، افزایش درآمد زنان، راه‌اندازی فروشگاه لوازم پرنده‌نگری، فصلی بودن درآمدها، ایجاد مشاغل خدماتی، افزایش تسهیلات دولتی.	اقتصادی
بهبود زیرساخت‌ها، افزایش نظافت معابر، زیبایی معابر، رها کردن زباله در محل، آلودگی محیطی ساخت‌وسازها، افزایش عبور و مرور، افزایش قیمت زمین، کاهش بهره‌برداری از زمین زراعی، بهبود حمل‌ونقل، تسریع مهاجرت معکوس، افزایش ساخت‌وساز، زیباسازی ظاهری منازل، مشکلات جمع‌آوری و دفع زباله، بازسازی بافت روستا به شکل سنتی، آلودگی هوا به واسطه خودروهای گردشگران.	کالبدی فضایی
حمل‌ونقل، راه‌اندازی بازار فروش محصولات، بهبود شرایط اقتصادی، کاهش شکار پرندگان، کاهش بهره‌برداری از زمین کشاورزی، کاهش بهره‌برداری از منابع آبی، کاهش بزهکاری، افزایش اشتغال‌زایی گردشگری، ایجاد اقامتگاه بوم‌گردی می‌شود.	گردشگری

روش پژوهش

این تحقیق از نظر روش‌شناسی، توصیفی-تحلیلی است. رویکرد کلی پژوهش کمی بوده و از نظر هدف نیز کاربردی و نتیجه‌گرا محسوب می‌شود؛ زیرا هدف تحقیق دستیابی به اصول و قواعدی است که در موقعیت‌های واقعی و عملی به کار بسته می‌شوند و به بهبود روش‌های اجرایی کمک می‌کنند.

تالاب هشیلان در شمال غربی کرمانشاه، در جاده کرمانشاه-روانسر قرار دارد. تالاب هشیلان منطقه‌ای حفاظت شده و زیستگاه انواع مختلفی از آبزیان و پرندگان است. این تالاب در فاصله ۳۶ کیلومتری شمال غرب شهر کرمانشاه در عرض ۳۴ درجه و ۳۵ دقیقه شمالی و ۴۵ درجه و ۵۳ دقیقه طول شرقی واقع شده است.

براساس پژوهش موجود، روستاهای بررسی شده پیرامون تالاب هشیلان، شامل ۶ روستا با جمعیت ۹۳۶ نفر و تعداد ۲۶۱ خانوار هستند (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰) (جدول ۲).



شکل ۱: موقعیت تالاب هشیلان و چشمه سبزعلی (نویسندگان، ۱۴۰۳)

در ادامه تصاویری از منطقه در شکل های ۲ و ۳ و ۴ نمایش داده شده است.



شکل ۲: لانه سازی لک لک ها در یکی از روستاهای بررسی شده (خوشینان علیا) (نویسندگان، ۱۴۰۳).

منوچهری و عزمی / تأثیر پرنده‌نگری در توسعه گردشگری روستایی (مطالعه موردی: روستاهای پیرامون تالاب هشیلان)



شکل ۳: نمایی از سراب سبزعلی و نی‌های بلند (نویسندگان، ۱۴۰۳)



شکل ۴: نمایی از تالاب هشیلان (دید رو به جنوب) (نویسندگان، ۱۴۰۳)

جدول ۲: نمونه و جامعه تحقیق (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰)

تعداد	نام روستا	تعداد خانوار	جمعیت	تعداد مرد	تعداد زن
۱	خوشینان علیا	۱۰۵	۴۰۲	۲۵۰	۱۵۲
۲	ملک تپه	۱۳	۴۴	۲۵	۱۹
۳	هشیلان	۱۸	۵۰	۱۹	۳۱
۴	کلاه کبود سفلی	۳۵	۱۱۴	۶۵	۴۹
۵	سراب شله	۶۵	۲۳۷	۱۴۲	۹۵
۶	لعل آباد علیا	۲۵	۸۹	۴۸	۴۱

در تعیین حجم نمونه، از روش‌های آماری استفاده شده است. بدین منظور، نخست جمعیت بالای هجده سال تمامی خانوارهای تشکیل دهنده جامعه آماری مشخص شد. سپس، با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه کل محاسبه شد و در نهایت، سهم هر روستا از این حجم نمونه، براساس تناسب تعیین شد. در این تحقیق، از کل جمعیت ۹۳۶ نفری کل روستاها، ۷۵۳ نفر بالای هجده سال داشتند و به عنوان جامعه آماری در نظر گرفته شد و با استفاده از فرمول مذکور، حجم نمونه ۲۶۱ خانوار تعیین شد. از این تعداد، ۱۳۰ نفر به لحاظ شغلی و کاری تحت تأثیر پرندنگری یا گردشگری قرار داشتند که به منزله جامعه تحقیق انتخاب شدند و برای پوشش قرار دادن احتمال خطا، حجم نمونه ۱۰۰ خانوار در نظر گرفته شده است.

در این پژوهش، برای تعیین پایایی ابزار تحقیق، پایایی پرسش نامه از طریق پیش آزمون سنجیده شد و سپس با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ، پایایی پرسش نامه تأیید شد که نتایج آن در جدول ۳ درج شده است.

جدول ۳: پایایی تحقیق (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

مؤلفه	پایایی	مناسب/نامناسب
اقتصادی	۰/۸۸	مناسب
اجتماعی و فرهنگی	۰/۸۴	مناسب
کالبدی	۰/۸۳	مناسب
گردشگری	۰/۷۷	مناسب

یافته‌های پژوهش

جدول ۴ تأثیر اقتصادی گردشگری را نشان می‌دهد. پاسخ‌گویان معتقدند که درآمدشان تحت تأثیر پرندنگری افزایش یافته است. اشتغال‌زایی شایان توجهی ایجاد می‌کند و به مردم امکان می‌دهد از طریق شغل‌های فصلی و مرتبط با گردشگری، منابع درآمدی چشمگیری کسب کنند. همچنین این فعالیت فرصت‌های شغلی خوبی برای زنان روستایی فراهم می‌آورد؛ بنابراین تأثیر پرندنگری در اقتصاد روستایی کاملاً محسوس است.

جدول ۴: نگرش اقتصادی (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

گویه‌ها	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	میانگین	نگرش
وجود گردشگر تا چه حد باعث افزایش درآمد می‌شود؟	۳۶	۱۰	۳۲	۲۲	۰	۲/۴	زیاد
با فعالیت گردشگری در این منطقه تا چه میزان فرصت شغلی افزایش می‌یابد؟	۲۶	۲۲	۲۱	۳۱	۰	۲/۵۷	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه میزان باعث عرضه نیروی کار در این منطقه می‌شود؟	۲۳	۲۳	۲۱	۱۳	۲۰	۲/۸۴	زیاد

گویه‌ها	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	میانگین	نگرش
وجود گردشگر تا چه میزان باعث بهبود وضعیت اقتصادی می‌شود؟	۲۷	۳۲	۸	۱۴	۱۹	۲/۶۶	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه حد باعث به وجود آمدن شغل‌های واسطه‌گری می‌شود؟	۴۴	۴۲	۳	۱۱	۰	۲/۸۱	زیاد
ایجاد بازار تا چه میزانی بر فعالیت گردشگری تأثیرگذار است؟	۱۷	۴۸	۱۶	۱۹	۰	۲/۳۷	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه حد سبب جذب سرمایه‌گذار داخلی می‌شود؟	۲۰	۳۰	۴۰	۱۰	۰	۲/۴	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه میزان سبب جذب سرمایه‌گذار خارجی می‌شود؟	۳۰	۴۱	۲۹	۰	۰	۲/۹۹	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه میزان باعث رفاه مردم می‌شود؟	۱۴	۲۷	۱۵	۴۴	۰	۲/۸۸	زیاد
اقامت گردشگران تا چه میزان سبب افزایش درآمد مردم می‌شود؟	۵۰	۲۸	۲۰	۲	۰	۱/۷۶	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه حد باعث درآمد زنان می‌شود؟	۴۹	۱۵	۳۶	۰	۰	۲/۸۷	زیاد
راه‌اندازی فروشگاه تجهیزات پرنده‌نگری تا چه میزانی بر درآمد مردم می‌افزاید؟	۱۰	۵۱	۲۹	۱۰	۰	۲/۳۹	زیاد
میزان رضایت شما از فصلی بودن مشاغل چقدر است؟	۳	۲۱	۴۴	۳۲	۰	۴/۰۵	کم
فعالیت گردشگری تا چه میزان باعث ایجاد مشاغل خدماتی می‌شود؟	۱۹	۲۴	۳۱	۸	۰	۲/۶۷	زیاد
فعالیت گردشگری تا چه میزان باعث دریافت تسهیلات دولتی می‌شود؟	۲۰	۳	۶	۴۴	۲۷	۳/۵۵	کم
کل						۲/۵۵	زیاد

یافته‌های اجتماعی و فرهنگی تحقیق نشان می‌دهد که گردشگری در توسعه فرهنگی محلی مؤثر است. به کاهش مهاجرت، کاهش بزهکاری و توسعه امنیت منجر می‌شود. همچنین شرایط را برای آشنا شدن با فرهنگ‌های دیگر فراهم می‌کند. در نهایت پرنده‌نگری به تأثیرات فرهنگی در بعد گردشگری روستایی منجر می‌شود (جدول ۵).

جدول ۵: نگرش اجتماعی و فرهنگی (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

نگرش	میانگین	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	گویه‌ها
زیاد	۲/۵۷	۰	۱۱	۴۸	۱۷	۲۴	آیا وجود فعالیت‌های گردشگری در منطقه باعث مهاجرت معکوس می‌شود؟
زیاد	۲/۳۳	۱۰	۴	۲۲	۳۷	۲۷	وجود گردشگر در منطقه تا چه میزان باعث حفاظت از محیط زیست می‌شود؟
زیاد	۱/۰۳	۰	۰	۰	۳	۹۷	آیا برخورد مردم با گردشگران خوب است؟
زیاد	۲/۱۵	۰	۰	۴۰	۳۵	۲۵	وجود گردشگران تا چه میزان به حفظ فرهنگ محلی کمک می‌کند؟
زیاد	۲/۴۷	۰	۰	۵۲	۱۰	۲۷	میزان رضایت شما از ملاقات با افراد جدید چقدر است؟
کم	۳/۶۳	۰	۲۰	۴۰	۲۳	۱۷	تا چه میزان وجود گردشگر باعث کاهش بزهکاری می‌شود؟
زیاد	۱/۶۶	۰	۰	۳	۶۰	۳۷	آیا با مشارکت مردمی موافق هستید؟
زیاد	۱/۶۸	۰	۰	۲۴	۲۰	۵۶	با زیاد شدن گردشگران چه میزان شور و اشتیاق در شما ایجاد می‌شود؟
زیاد	۱/۵۲	۰	۰	۹	۳۴	۵۷	میزان برخورد خوب با گردشگر در این منطقه چگونه است؟
زیاد	۲/۶۷	۰	۱۰	۵۰	۲۷	۱۳	وجود گردشگر تا چه میزان باعث کاهش پرخاشگری می‌شود؟
زیاد	۲/۰۶	۰	۰	۲۳	۶۰	۱۷	وجود گردشگران تا چه حد می‌تواند موجب یادگیری صنایع دستی شود؟
زیاد	۲/۳۲	۰	۰	۵۲	۲۸	۲۰	وجود گردشگران تا چه حد می‌تواند امنیت منطقه را افزایش می‌دهد؟
زیاد	۲/۷۷	۰	۳۰	۳۰	۲۷	۱۳	وجود گردشگران تا چه حد بر روی عزت نفس اهالی تأثیر می‌گذارد؟
زیاد	۲/۵۹	۰	۰	۷۸	۳	۱۹	وجود گردشگران تا چه حد اعتماد بین اهالی را افزایش می‌دهد؟
زیاد	۳/۰۸	۲۹	۲	۲۰	۴۶	۳	توریستی شدن منطقه تا چه حد موجب افزایش سروصدا و شلوغی می‌شود؟
زیاد	۲/۳۰						کل

یافته‌های بخش کالبدی نشان از تأثیر بسزای گردشگری در توسعه فضای کالبدی روستا دارد. یافته‌ها نشان می‌دهند که بهبود معابر، نظافت روستا، بهسازی مساکن و سرمایه‌گذاری دولت بر بخش کالبدی روستا تأثیر چشمگیر در روستاهای مزبور می‌گذارد و موجب بهبودی فیزیکی روستا می‌شود (جدول ۶).

جدول ۶: نگرش کالبدی (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

نگرش	میانگین	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	گویه‌ها
زیاد	۳/۸	۰	۰	۴	۲۳	۷۳	بهبود زیر ساخت‌ها تا چه میزان سبب رونق گردشگری می‌شود؟
زیاد	۱/۳۱	۰	۰	۱۰	۴	۷۶	فعالیت گردشگری تا چه میزان باعث نظافت معابر می‌شود؟
زیاد	۲/۲۴	۰	۰	۱۰	۷	۲۰	فعالیت گردشگری تا چه میزان سبب زیبا سازی معابر می‌شود؟
زیاد	۱/۹۰	۰	۲۶	۱۰	۴۹	۱۵	فعالیت گردشگری تا چه میزان سبب رهاسازی زباله در محل می‌شود؟
زیاد	۲/۷۳	۱۰	۱۷	۳	۴۷	۲۳	فعالیت گردشگری تا چه حد سبب افزایش آلودگی محیطی می‌شود؟
کم	۲/۴۴	۰	۰	۵۳	۲۴	۲۳	فعالیت گردشگری تا چه حدی سبب افزایش عبور و مرور می‌شود؟
زیاد	۲/۳۰	۰	۰	۲۰	۱۳	۶۷	آیا فعالیت گردشگری سبب افزایش قیمت زمین می‌شود؟
زیاد	۱/۵۳	۰	۲۷	۲۶	۱۰	۳۷	آیا فعالیت گردشگری باعث کاهش بهره‌برداری از زمین‌های کشاورزی می‌شود؟
زیاد	۲/۹۶	۳	۳۶	۴	۲۰	۳۷	آیا فعالیت گردشگری باعث بهبود حمل و نقل می‌شود؟
زیاد	۲/۴۸	۰	۱۴	۶	۶۰	۲۰	آیا فعالیت گردشگری می‌تواند باعث تسریع مهاجرت معکوس شود؟
زیاد	۲/۱۴	۰	۳	۱۳	۳	۸۱	آیا فعالیت گردشگری می‌تواند سبب افزایش ساخت و ساز شود؟
زیاد	۱/۳۸	۰	۰	۱۷	۱۷	۶۶	آیا فعالیت گردشگری می‌تواند سبب بهسازی ظاهری منازل شود؟
زیاد	۱/۶۸	۰	۲	۶۱	۱۷	۲۰	آیا فعالیت گردشگری می‌تواند باعث بروز مشکلات مربوط به جمع‌آوری و دفع زباله شود؟
زیاد	۲/۴۷	۱۰	۳	۳	۱۸	۶۱	آیا بازسازی بافت روستا به شکل سنتی می‌تواند سبب جذب گردشگر شود؟
زیاد	۱/۷۳	۰	۵۴	۳	۳۰	۱۳	آیا اتمیبل‌های گردشگران می‌تواند سبب آلودگی هوا شود؟
زیاد	۲/۲۰						کل

در بخش گردشگری، یافته‌ها نشان می‌دهند که گردشگری تحت تأثیر پرندنگری رشد می‌یابد. توسعه اقامتگاه‌های بوم‌گردی و اشتغال‌زایی ناشی از گردشگری و توسعه کسب و کارها، همه نتیجه توسعه پرندنگری در روستاهاست. به عبارتی در این بخش، تأثیر پرندنگری در گردشگر نمایش داده می‌شود (جدول ۷).

جدول ۷: نگرش گردشگری (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

نگرش	میانگین	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	گویه‌ها
پرنده‌نگری تا چه حد می‌تواند بر حمل و نقل تأثیر بگذارد؟	۲/۳۷	۰	۴	۵۰	۲۵	۲۱	
آیا پرنده‌نگری باعث ایجاد بازار فروش محصولات می‌شود؟	۲/۷۸	۰	۰	۱۳	۵۲	۳۵	
پرنده‌نگری تا چه میزان باعث بهبود شرایط اقتصادی می‌شود؟	۱/۹۶	۰	۰	۳۸	۲۰	۴۲	
توریست پرنده‌نگر تا چه میزان سبب کاهش شکار پرندگان می‌شود؟	۱/۳۹	۰	۰	۰	۳۹	۶۱	
پرنده‌نگری تا چه حد سبب بهره‌برداری از زمین کشاورزی می‌شود؟	۲/۱۳	۰	۵	۲۳	۵۲	۲۰	
پرنده‌نگری تا چه حد سبب کاهش بهره‌برداری از زمین کشاورزی می‌شود؟	۱/۹۱	۰	۰	۳۴	۲۳	۴۳	
پرنده‌نگری تا چه حد سبب کاهش شکار پرندگان می‌شود؟	۲/۱۷	۰	۱۶	۱۰	۴۹	۲۵	
پرنده‌نگری تا چه حد سبب کاهش بهره‌برداری از زمین کشاورزی می‌شود؟	۴/۱۰	۰	۰	۴۳	۲۴	۳۳	
پرنده‌نگری تا چه حد سبب کاهش بهره‌برداری از زمین کشاورزی می‌شود؟	۱/۸۷	۱۰	۷	۳	۲۰	۶۰	
پرنده‌نگری تا چه حد سبب کاهش بهره‌برداری از زمین کشاورزی می‌شود؟	۲/۲۷	۰	۱۰	۳۰	۳۷	۲۳	
کل	۲/۲۹						

نتایج حاصل از آزمون کروسکال والیس نشان می‌دهد که در تمامی ابعاد، تفاوت معناداری بین روستاها از نظر تأثیر توسعه سایت‌های پرنده‌نگری در ابعاد مختلف توسعه آن‌ها وجود دارد (جدول ۸).

جدول ۸: تفاوت بین روستاها براساس تأثیر پرنده‌نگری در ابعاد مختلف توسعه روستاها (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

ابعاد	کروسکال والیس	درجه آزادی	معناداری
اقتصادی	۱/۳۴	۵	۰/۰۰۱
اجتماعی و فرهنگی	۱/۴۵۳	۵	۰/۰
کالبدی	۱/۳۴۲	۵	۰/۰۰
گردشگری	۱/۴۸۷	۵	۰/۰۰۱

در ادامه با استفاده از آزمون هم‌بستگی، رابطه بین توسعه گردشگری ناشی از پرنده‌نگری با متغیرهای مختلف بررسی می‌شوند. آزمون هم‌بستگی استفاده شده اسپیرمن بوده است (جدول ۹).

جدول ۹: آزمون هم‌بستگی اسپیرمن بین متغیر وابسته گردشگری و سایر متغیرها (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

متغیر	ضریب هم‌بستگی	معناداری
جذب سرمایه‌گذاری در منطقه	۰/۸۷	۰/۰
اشتغال‌زایی	۰/۹۲	۰/۰۰۱
کاهش مهاجرت	۱/۱۲	۰/۰۰۲
افزایش ساخت‌وساز	۰/۹۰	۰/۰۰۱
اثر بر محیط‌زیست روستا	۰/۹۲	۰/۰۰۱

در ادامه با استفاده از آزمون رگرسیون، اهمیت نسبی متغیرها نمایش داده می‌شود. در این بخش، از ضریب رگرسیون برای تعیین اهمیت نسبی متغیرها استفاده می‌شود. ضریب تعیین برابر ۰/۷۲ بوده است. رگرسیون براساس مدل رگرسیون خطی و از نوع گام‌به‌گام بوده است. مقدار میانگین مربعات حکایت از معناداری خط رگرسیون دارد و به عبارتی بیانگر مناسب بودن داده‌ها برای رگرسیون است (جدول ۱۰).

جدول ۱۰: آزمون برازش خط رگرسیون (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

مدل	جمع مربعات	میانگین مربعات	F	معناداری
رگرسیون	۱۹/۲۱	۳/۴۲	۵/۱۸	۰/۰۱
باقی‌مانده	۸۹/۳۲	۰/۷۶		
جمع	۱۰۸/۴۳			

در رگرسیون انجام شده، مشخص است که اثر بر محیط‌زیست روستا مهم‌ترین نقطه قوت پرندنگری است. همچنین در رتبه دوم اشتغال‌زایی قرار دارد. در مرتبه سوم، کاهش مهاجرت به منزله مهم‌ترین تأثیر پرندنگری معرفی شده‌اند (جدول ۱۱). در فرمول گردشگری نیز ارتباط بین متغیرها (اشتغال‌زایی، جذب سرمایه در منطقه و...) بر گردشگری نمایش داده شده است.

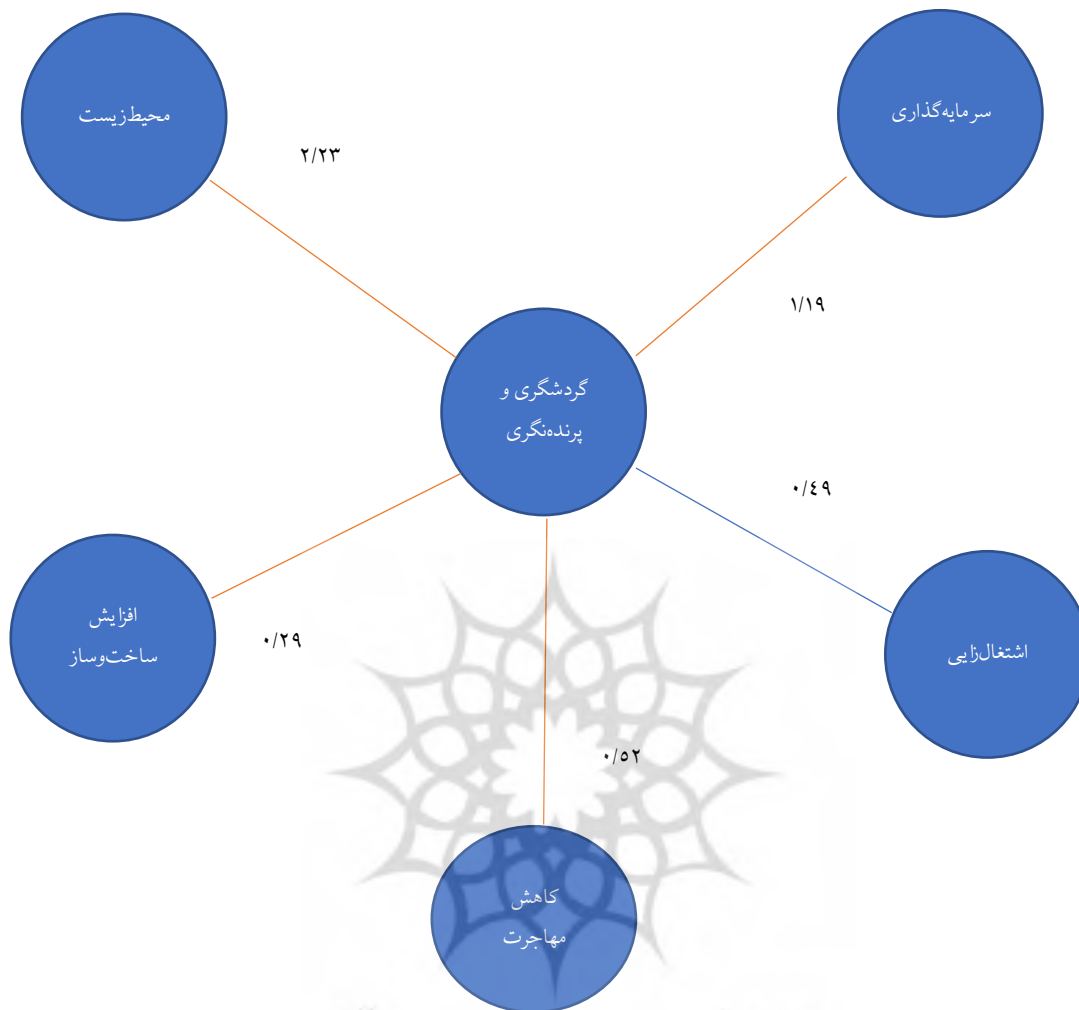
جدول ۱۱: رگرسیون (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

متغیر مستقل	بتا	B	t	معناداری
اشتغال‌زایی	۱/۱۹	۰/۵۳	۰/۸۹	۰/۰
جذب سرمایه‌گذاری در منطقه	۰/۴۹	۰/۳۳	۲/۷۱	۰/۰
کاهش مهاجرت	۰/۵۲	۰/۲۰	۰/۶۸	۰/۰
افزایش ساخت‌وساز	۰/۲۹	۰/۳۳	۰/۵۹	۰/۰۰۲
اثر بر محیط‌زیست روستا	۲/۲۳	۰/۷۷	۰/۴۹	۰/۰۰۱

$$Y = 1.19x_1 + 0.49x_2 + 0.52x_3 + 0.29x_4 + 2.23x_5$$

این مؤلفه‌ها در قالب شکل ۵ نمایش داده می‌شوند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



شکل ۵: رگرسیون (یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۳)

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که گردشگری می‌تواند تأثیرات مثبت اقتصادی داشته باشد. با توجه به این که مهم‌ترین عامل جذب گردشگری در منطقه پرندنگری است، می‌توان گفت پرندنگری باعث اشتغال‌زایی، کسب درآمد، و فرصت‌های کار برای زنان روستایی شده است. همچنین یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که تأثیرات اجتماعی و فرهنگی پرندنگری گسترده است. کاهش فقر و کاهش روند مهاجرت در کنار تعاملات فرهنگی بین جوامع محلی و گردشگران و شناخت درباره افراد غیر محلی و فرهنگ آنان از جمله تأثیرات ملموس پرندنگری است. همچنین در بعد کالبدی، توجه به بازسازی معابر و ساختمان‌ها و سرمایه‌گذاری در بهسازی روستا از جمله تأثیرات کالبدی توسعه پرندنگری است. در بعد زیست‌محیطی، آلودگی صدا و پسماند از جمله نتایج منفی است؛ اما در کنار آن، توجه به جانوران و تنوع زیستی و محیط پیرامون و سرمایه‌گذاری زیست‌محیطی دولت حائز اهمیت است. در نهایت در بعد گردشگری، رشد فرصت‌های اشتغال گردشگری و توسعه بازدیدکنندگان و حضور سرمایه‌گذاران از جمله نتایج تحقیق است.

نتایج آزمون کروסקال والیس نشان می‌دهد که تفاوت معناداری بین روستاها از نظر تأثیرات گردشگری و مؤلفه‌های پرندنگری وجود ندارد. همچنین نتایج هم‌بستگی اسپیرمن و رگرسیون نشان می‌دهد اثر بر محیط‌زیست روستا مهم‌ترین نقطه قوت پرندنگری است. همچنین در رتبه دوم اشتغال‌زایی قرار دارد. در مرتبه سوم، کاهش مهاجرت به‌منزله مهم‌ترین تأثیر پرندنگری معرفی شده‌اند.

گردشگری انواع گوناگونی دارد که هر جامعه‌ای بر حسب شرایط و ویژگی‌های موجود می‌تواند برای خود جذب گردشگر کند. امروزه به لطف فضای مجازی و رسانه‌ها، کمتر کسی است که به گردشگری علاقه نداشته باشد و برایش مفهوم ناآشنایی باشد؛ در تمام جوامع پیشرفته‌ای که گردشگری به‌شکل شغل و حرفه درآمده است، بی‌شک آموزش مداوم به اهالی امری اجتناب‌ناپذیر است. قطعاً صنعت گردشگری برنامه‌ریزی و تسهیلگری مسئولان را می‌طلبد و با برگزاری کلاس‌ها و دوره‌ها، به جوامع محلی در این امر مهم کمک می‌کنند. همچنین تالاب، حتی از نظر امکانات اولیه مانند راه مناسب دسترسی، امنیت، آب و برق در حد صفر باقی مانده است.

بی‌شک گردشگری بدون اقامت و سروغذاهای محلی بی‌معنا خواهد بود. اولین قدم در راه صنعت گردشگری، برپایی اقامتگاه است. اخیراً در بسیاری از جوامع روستایی، اقامتگاه‌های بوم‌گردی جای خود را باز کرده‌اند. در بسیاری از روستاها گونه‌های خاصی وجود دارد که در جاهای دیگر یافت نمی‌شود. برای مثال، در یکی از روستاهای بررسی شده در این پژوهش، تعداد زیادی لک‌لک اقدام به لانه‌سازی روی تیر برق‌ها کرده‌اند که همین امر برای گردشگران می‌تواند جالب باشد.

تالاب هشیلان ازجمله تالاب‌های نادر و بی‌مانند در جهان است که متأسفانه هنوز به ثبت جهانی نرسیده و دارای ساختمان نیمه‌کاره پرندنگری است که هنوز پرندنگری با دوربین از آنجا به دیدن هیچ پرنده‌ای نرفته است، تالابی که حتی بسیاری از مردم محلی فقط اسم آن را شنیده‌اند.

این تحقیق همانند پژوهش بختیاری (۱۴۰۱) بر وجود جاذبه‌های گردشگری خاص در پرندنگری تأکید دارد، اما برخلاف مقاله مزبور، این تحقیق نگران تهدید بومیان و ممانعت جامعه محلی از حضور گردشگران نیست. همچنین همچون تحقیق بهزادپور و همکاران (۱۴۰۱) افزایش سرمایه درحال گردش در محل‌های بومی را نتیجه توسعه پرندنگری می‌داند. این تحقیق همچون پژوهش وثوقی و بهرامیان (۱۳۹۶) بر اهمیت توسعه پرندنگری به‌منزله یک شیوه حفاظت از زیستگاه‌های پرندگان در اکوسیستم‌های تالاب تأکید دارد. همچنین این تحقیق همچون چراغی و ساطعی (۱۳۸۹) و سوزا سیدنی سیمانگو (2011) بر ضرورت ایجاد سایت‌های پرندنگری و زیرساخت‌ها و تبلیغات و آموزش‌های لازم درباره پرندنگری برای توسعه آن تأکید دارد. همچنین این تحقیق همانند اوزکان (2023) حساسیت‌های زیست‌محیطی مردم بومی را نتیجه پرندنگری می‌داند. این تحقیق همانند کوهر (2022) معتقد است که برای توسعه گردشگری مبتنی بر پرندنگری زیرساخت‌های گسترده‌ای باید فراهم کنند و همانند شارما و کری (2022) و شیلا جی رابون (2011) سرمایه‌گذاری در آموزش عمومی و حفاظت از پرندگان و توسعه پرندنگری با هدف کسب درآمد برای بخش خصوصی را مهم می‌داند. از طرفی تحقیق حاضر همانند باب گاریسون و همکاران در سال ۲۰۰۵ بر طیف وسیعی از عوامل مثبت اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی مثبت و منفی با توسعه پرندنگری در نواحی روستایی تأکید دارد. با توجه به مطالب گفته‌شده، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شوند:

۱. وجود تأسیسات مناسب پرندنگری همچون دوربین و ... ضرورت دارد؛
۲. گسترش تبلیغات محلی و ملی و حتی بین‌المللی برای معرفی منطقه و پرندنگری آن ضرورت دارد؛
۳. انجام آموزش‌های لازم به بومیان و توزیع بروشور در میان گردشگران ضرورت دارد؛
۴. بهبود راه‌های دسترسی و گسترش زیرساخت‌ها نقش مؤثری در توسعه پرندنگری در منطقه خواهد داشت.

منابع

- انجمن حفاظت پرندگان (۱۴۰۱)، نقش پرندۀ نگری در توسعه پایدار روستایی. آوای بوم. [لینک](#)
- باقرآبادی، رسول (۱۴۰۰). تنوع پرندگان آبی و کنارآبی در تالاب هشیلان. زیست سپهر، ۱۴(۳)، ۱۸-۲۲. [لینک](#)
- بختیاری، علیرضا (۱۴۰۱). پرندۀ نگری گردشگری در نوار ساحلی دریای خزر با تأکید بر پارک ملی بوجاق. اولین همایش ملی آمایش سرزمین با تأکید بر دریا، بنادر و سواحل. تهران. [لینک](#)
- بهزادپور، محمد، حق پرست، فاطمه، حسینی، سیدحسن و وزیریان، میثم (۱۴۰۱). بررسی عناصر مرکز پرندۀ نگری در تالاب انزلی با رویکرد حفظ محیط زیست. دومین همایش بین المللی و هفتمین همایش ملی معماری و شهر پایدار. تهران. [لینک](#)
- تولایی، سیمین (۱۳۸۶). مروری بر صنعت گردشگری. تهران: دانشگاه تربیت معلم. [لینک](#)
- چراغی، سعید و ساطعی، نوشین (۱۳۸۹). پرندۀ نگری در ایران. تهران: مؤسسه طبیعت گردی تمدن زاگرس. [لینک](#)
- حاجری، زینب، عباسیان، حجت اله و فرهنگی، رامین (۱۴۰۲). تهیه تقویم پرندۀ نگری برای راهنمایان اکوتوریسم براساس شاخص اقلیمی SET (مطالعه موردی: خرم آباد). اولین همایش ملی گردشگری، فرهنگ، تمدن و تاریخ. خرم آباد. [لینک](#)
- مرکز آمار ایران (۱۴۰۰). سرشماری ایران. [لینک](#)
- وثوقی، لیلا و بهرامیان، سمیه (۱۳۹۶). ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه تقاضای گردشگری پرندۀ نگری (مورد مطالعه: تالاب میانکاله، استان مازندران). فضای گردشگری، ۶(۲۴)، ۱۳۵-۱۴۶. [لینک](#)
- Ballantyne, R., & Packer, J. (2013). International handbook on ecotourism. Edward Elgar Publishing, U. K. [Link](#)
- Bjork, P. (2000). Ecotourism from a conceptual perspective, an extended definition of a unique tourism form. *Tourism Research*, 2, 189-202. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1522-1970\(200005/06\)2:3<189](https://doi.org/10.1002/(SICI)1522-1970(200005/06)2:3<189)
- Teh, L., & Cabanban, A. S. (2007). Planning for sustainable tourism in southern Pulau Banggi: An assessment of biophysical conditions and their implications for future tourism development. *Journal of environmental management*, 85(4), 999-1008. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2006.11.005>
- Cohér, M. (2022). Migratory Soaring Birds Project. *bird life international*. UNDP. [Link](#)
- Curtin, S. (2013). Lessons from Scotland: British wildlife tourism demand, product development and destination management. *Journal of Destination Marketing & Management*, 2(3), 196-211. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2013.09.002>
- Das, M., & Chatterjee, B. (2015). Ecotourism: A panacea or a predicament? *Tourism management perspectives*, 14, 3-16. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.01.002>
- Euliss Jr, N. H., Gleason, R. A., Olness, A., McDougal, R. L., Murkin, H. R., Robarts, R. D., Bourbonniere, R.A., & Warner, B. G. (2006). North American prairie wetlands are important nonforested land-based carbon storage sites. *Science of the Total Environment*, 361(1-3), 179-188. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2005.06.007>
- Garrison (2005). *Development and Marketing Strategies for Birding and Wildlife Tourism in the Greater Reno Nevada Region*, Nature Tourism Planning. [Link](#)
- Green, R., & Jones, D. (2010). Practices, needs and attitudes of bird-watching tourists in Australia. [Link](#)

- Just, J. (2022). Cultivating more-than-human care: Exploring bird watching as a landscaping practice on the example of sand martins and flooded gravel pits. *Frontiers of Architectural Research*, 11(6), 1205-1213 <https://doi.org/10.1016/j.foar.2022.04.007>
- Matsushima, H. (2007). Effects of using interpretation method in regard to public beach management at Ishikari Coast, Hokkaido. *Landscape Research Japan*, 70(5), 523-526. <https://doi.org/10.5632/jila.70.523>
- Özkan, N. (2023). Evaluation of Bird Watching Tourism from Different Aspects. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 202-221. [Link](#)
- Rabun, S. J. (2011). Birding and sustainability at the Arcata Marsh and Wildlife Sanctuary: A folkloric analysis. *Doctoral dissertation, University of Oregon*. [Link](#)
- Sharma, S., & Kreye, M. M. (2022). Social value of bird conservation on private forest lands in Pennsylvania, USA. *Ecological Economics*, 196, 107426. [link](#)
- Simango, S. S. (2011). The evolution, structure and market for birding tourism in South Africa. *Doctoral dissertation, University of the Witwatersrand*. [Link](#)
- Steven, R., & Jones, D. (2016). Birdwatching tourism. In *Encyclopedia of Tourism* (pp. 103-104). Springer, Cham. [Link](#)
- Gilliland, T. E. (2024). The declaration of a new small-range species increases wildlife tourism. *Biological Conservation*, 296, 110712. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2024.110712>
- Green, R., & Jones, D. (2010). Practices, needs and attitudes of bird-watching tourists in Australia. [Link](#)
- Vas, K. (2012). Birding trail development from a tourism planning perspective. *Master's thesis, University of Waterloo*. [Link](#)
- Wong, H. C. (2009). Birdwatching tourism and the possibility of developing cross-border birdwatching in Hong Kong and China. *HKU Theses Online (HKUTO)*. [Link](#)
- Wearing, S., & Neil, J. (2009). Ecotourism: Impact, potentials and possibilities. Gran Bretaña. [Link](#)
- Wearing, S., & McDonald, M. (2002). The development of community-based tourism: Re-thinking the relationship between tour operators and development agents as intermediaries in rural and isolated area communities. *Journal of sustainable tourism*, 10(3), 191-206. <http://dx.doi.org/10.1080/09669580208667162>
- [In Persian]**
- Bird Conservation Association. (2014). *The role of bird watching in sustainable rural development*. Avae Boom. [Link](#)
- Bagherabadi, R. (2014). Diversity of aquatic and coastal birds in Hashilan Wetland. *Zist Sepehr*, 14(3), 18-22. [Link](#)
- Bakhtiari, A. (2014). Bird watching tourism in the Caspian Sea coastal strip with emphasis on Bojaq National Park. In *The first national conference on land planning with emphasis on the sea, ports and beaches*. Tehran. [Link](#)
- Behzadpour, M., Haqparast, F., Hosseini, S. H., & Vazirian, M. (2014). Study of the elements of a bird watching center in Anzali Wetland with an environmental protection approach. In *The second international conference and the seventh national conference on architecture and sustainable cities*. Tehran. [Link](#)
- Tavallaei, S. (2007). *A review of the tourism industry*. Tehran: Tarbiat Moalem University. [Link](#)
- Cheraghi, S., & Satei, N. (2009). *Birdwatching in Iran*. Tehran: Zagros Civilization Nature Tourism Institute. [Link](#)

- Hajeri, Z., Abbasian, H., & Farhangi, R. (2013). Preparing a birdwatching calendar for ecotourism guides based on the SET climate index (Case study: Khorramabad). In *First National Conference on Tourism, Culture, Civilization and History*. Khorramabad. [Link](#)
- Statistical Center of Iran. (2013). *Census of Iran*. [Link](#)
- Vosoughi, L., & Bahramian, S. (2017). Evaluating factors affecting the development of birdwatching tourism demand (Case study: Miankaleh Wetland, Mazandaran Province). *Tourism Space*, 6(24), 135-146. [Link](#)

COPYRIGHTS

©2025 by the authors. Published by University of Science and Culture. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی